

Garaczi Imre

Kockázati modellek és társadalmi mozgások

A posztipari civilizációk egyensúly-helyzeteinek stratégiai problémái

A kockázat fogalma egyidős az emberiséggel. Elsősorban a kozmosz, a létezés és az emberi élet anyagosságába zárt oksági alapú folyamataiban ismerhetjük fel. A legkézenfekvőbb megközelítés a szükségszerűség és a szabadság kérdéseinek köreiben adódik. Legújabban, a globalizáció mechanizmusainak térnyerésével párhuzamosan, a játékelméletek elterjedésével hozzák összefüggésbe.

A kockázat fogalmának megértése mindig is szándékolt tettek és folyamatok empirikus létrejöttét, kimenetelét érinti. Filozófiai értelemben, pedig az akarat-metafizika fényében jelenik meg a megtervezett (szándékolt) cselekmény (történés) beteljesülésének lehetősége. Az általunk ismert kozmosz tartópillérei a gravitáció és az idő. Az előbbi biztosítja a tömegvonzás segítségével azt az alapkohéziót, ami fizikai módon garantálja a kozmosz-tér összetartozását. Az utóbbi viszont jóval rejtélyesebb, hiszen felmerül a napjaikban már beláthatatlan évmilliárdokkal ezelőtti kérdés: együtt és egyszerre keletkezett-e vajon az idő és a gravitáció? Különböző időben és különféle módon keletkeztek-e esetleg? Melyik tekinthető elsődlegesnek? Mindenféleképpen szükséges az, hogy ha kockázati eseményekről beszélünk, akkor reflektáljunk-e két – világfenntartó – tényezőre. A létező világ, a természet, a materiálisan megragadható fizikai dolgok előre megírt genetikai kódok alapján működnek, és a folyamatok törvényszerű megvalósulásai fenntartják a lehetőségét annak, hogy a különféle tényezők megvalósulásaiban – heteronóm módon – a kockázati lehetőségeknek bőséges tere legyen. Azonban a kockázati elemeknek határt szab maga a kozmikus rend, tehát a kockázat kimenetele mindig egy bizonyos értelmezési tartomány határáig terjed, azt nem lépheti át. A kockázat mértékét az adott folyamat komponenseinek egyensúly mozgásai alakítják ki. E szócsalád gyökérszava a kocka, amely csak hatoldalú lehet. Tehát bármely kockajátékban csakis 1-től 6-ig találatok lehetségesek, azaz az opcionális mező ebben az értelmezési tartományban helyezkedik el.

A kockázati vonatkozások így szerves részei a kozmikus-fizikai és a társadalmi-emberi világnak egyaránt. Alapvetően minden tudomány foglalkozik bizonyos fokig a kockázati tényezőkkel. Egyes tudományokban nagyobb, szélesebb vonatkozásokat jelent a kockázat értelmezése, kezelése, más tudományokban kevésbé van jelen e fogalom.

A nyugati és nem nyugati civilizációk lehetséges párbeszédeiben kiemelkedő helyet kell, hogy kapjon azoknak az értékrendeknek az egyeztetése, amelyek elősegítik a fenntarthatóság

lehetőségét. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb tennivaló jelenleg, hogy globális szinten meghatározzuk azokat a multilaterális kockázati tényezőket, amelyek a fő piaci folyamatok következtében hosszútávon beágyazódva egyre nehezebben lesznek megoldhatók. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a kockázatok fennállása is mindig valamilyen piaci igényhez kötődik, tehát az üzleti kalkulációk tárgya. A kockázatok megléte és fenntartása mindig jelentős üzleti haszonnal kecsegtet. Ezzel függ össze az, hogy gyakorta az előnyök érdeke miatt nem látható a kockázat veszélyessége hosszabb távon.¹

Mindebből következik, hogy az egyöntetű, ugyanolyan veszélyeztetettségű kockázattársadalmak egyenlő módon osztozhatnak a különféle veszélyhelyzetekben. Ez az új elem a modern társadalmak történetében előfeltételezi azt, hogy a kockázatok leküzdésének újfajta eszközeit és szerepeit szükséges kidolgozni. Tehát az átfogó veszélyeztetések egyaránt igényelnek nemzetállamokon belüli és nemzetállamok közötti cselekvéseket. Ennek a folyamatnak új társadalomszociológiai fogalma a *veszélyközösség*. Tehát a megoldás érdekében csak előre menekülhetünk, mégpedig az utópisztikusnak tűnő világtársadalom felé. Ezzel kapcsolatban Beck szerint jelenleg egy politikai vákuum tapasztalható, hiszen „... az újonnan létrejött objektív veszélyközösségek politikailag és szervezetenként eddig teljesen légüres térben lebegnek.”²

E vákuum leküzdésére dolgozta ki Ulrich Beck a *kockázat-társadalom politikai tudáselméletét*. Kiindulópontként azt a párhuzamot alkalmazza, hogy a mai kockázat-társadalom elnyomorodása jórészt hasonlatos a 19. századi munkástömegek elnyomorodásához. Az analógia alapja, hogy a korai kapitalizmustól a munkástömegek életviszonyait az osztálysors jelölte ki, míg a mai társadalmak kockázati érintettsége egyetemes. További különbség, hogy az osztálysors érintettsége látható és kézzelfogható volt, míg a mai tömegtársadalmak kockázatai zömmel láthatatlanok, így az érintettség a társadalom minden tagjára érvényes. Ezt a különbséget Beck így jellemzi: „Kielezeten és sematikusán kifejezve: az osztályhelyzetek esetében a lét határozza meg a tudatot, a kockázati helyzetekben viszont fordítva, a tudat (tudás) határozza meg a létet. Döntő fontosságú ebből a szempontból a tudás fajtája, nevezetesen a saját tapasztalat hiánya és a tudástól való függőség mélysége, amely kiterjed a veszélyeztetettség meghatározásának valamennyi dimenziójára. Az osztályhelyzet meghatározóiban rejlő fenyegetéspotenciál – például a munkahely elvesztése – minden érintett számára nyilvánvaló. Nincs szükség hozzá további tudásra: mérési eljárásra, statisztika felvételére, érvényességi megfontolásokra, a tőrészküszöbre vonatkozó elgondolásokra. Az érintettség világos, s ebben az értelemben *független* a tudástól.”³

Tehát mindezek alapján a veszélyeztetettség megismerhetősége legfőképpen idegen tudástól függ, például nem tudhatjuk, hogy az általunk vásárolt élelmiszer tartalmaz-e az egészségünkre káros, mérgező anyagokat. Az elmúlt években Európa-szerte megsokszorozódott a káros vagy

szennyező agyagot tartalmazó élelmiszerek forgalmazása. Sok esetben ezen élelmiszerek fogyasztása halált is okozott. Beck felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen módon új függőségek jönnek létre, azaz nem vagyunk illetékesek saját érintettségünk ügyében. Ezt a kérdést csak fokozza, hogy a veszélyeztetettséggel kapcsolatosan a politika gyakorta igencsak mérsékelt magatartást tanúsít, hiszen alapvető érdeke, hogy kerülje a katasztrófával való fenyegetést. Így az egyes élethelyzetek, és a róluk való individuális tudás közvetlenül kapcsolódik össze, és szinte korlátozzák egymást.

Természetesen a társadalmi kockázattudat előbb-utóbb észreveszi, tudomásul veszi az egyes veszélyek térnyerését. Például Magyarországon 2006-ban hosszú heteken keresztül elhíresült a média segítségével, hogy az ország különböző területein több száz! tonna romlott húst foglaltak le az ÁNTSZ munkatársai, amelyet egyébként a kereskedők eladásra szántak. A társadalmi kockázattudatot erősíti az, ha időben és széleskörűen a birtokába jutunk a különféle veszélyeknek. Beck rámutat arra is, hogy kiemelkedően fontos a kockázatok tudományos vizsgálata, illetve a belőlük fakadó üzleti haszon.⁴ Így kiderül az is, hogy maguk a kockázatok is értékesítési célok alapján manipulálhatók, sőt létrejött a kockázati tényezők igen jól működő nemzetközi piaca, tehát üzlet maga a kockázat és üzlet az elkerülése is.

A kockázattársadalom tudáselméleteinek egyik legfontosabb jelenkori kérdése a természet és társadalom kölcsönviszonyainak újragondolása. Beck felhívja a figyelmet arra, hogy a 20. század végére *befejeződött a természet és társadalom szembeállítás.* E két tényező kölcsönviszonyai már nem érthetők meg egymás nélkül. A 19. század társadalomszociológiai elméletei szerint a természet előzetesen adottnak tekinthető, s így – mintegy előzmény - megkülönböztethető a társadalomtól. Beck szerint: „Ezeket a téziseket maga az iparosodás folyamata érvénytelenítette, mintegy *történelmileg cáfolta.* A 20. század végén a „természet” *sem* nem „előzetesen adott”, *sem* nem „általunk kijelölt”, hanem történelmi terméké vált: a civilizált világ olyan belső szervezetét jelenti, amelyet a saját újratermeléséhez szükséges természeti feltételek szétrombolása vagy veszélyeztetése jellemez. Ez azonban azt jelenti, hogy a természetrombolás az ipari termelés egyetemes körforgásába integrálva már nem „puszta” természetrombolás, hanem a társadalmi, gazdasági és politikai dinamika szerves alkotórésze. A természet társadalmasításának figyelmen kívül hagyott mellékhatása a *természetrombolás és –veszélyeztetés társadalmasítása,* gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásokká és konfliktusokká való átalakulása: az élet természeti feltételeinek károsítása az emberek globális egészségügyi, társadalmi és gazdasági veszélyeztetésébe csap át – ami teljesen újszerű kihívásokat jelent a magasan fejlett világtársadalom társadalmi és politikai intézményeivel szemben.”⁵

Tehát a változás lényege, hogy a 19. században az ipari társadalom szembeállította egymással a természetet és a civilizációt. Ez a folyamat napjainkban annyiban módosult, hogy a természet fogalma immáron a társadalomba integrálódott. Ebből következik, hogy a modern kor politikai és társadalmi intézményei már nem választhatók el a természet adott minőségétől, azaz maga a természet is társadalmi problémává vált. Beck szerint a természet már nem külső, hanem belső környezet, tehát nem lehetséges a természetet nem társadalomnak tekinteni. Ezzel kapcsolatban megnövekedett a természettudományi kutatások jelentősége, hiszen a társadalom bármely folyamata, jelensége a természet adott vonatkozásai nélkül már nem értékelhető.⁶

Mindennek fontos szerepe van a társadalomkritika szempontjából, hiszen a természettudományok eredményei segíthetik hozzá a politikát is a helyes döntések meghozatalához. Itt érdemes egy pillanatra visszatérni Max Weber elemzéséhez, amelyben fontos szerepe van *a piac által közvetített társadalmi környezetek kölcsönhatásainak*. Szerinte, a fokozatosan vallástalanodó világban az evilági ember már csak önmagára hagyatkozhat. Ez a „varázstalanító” (Entzauberung der Welt) folyamat jár együtt paralel módon a modernizáció szélesülésével. Ez azt is jelenti, hogy az Istentől való fokozatos eltávolodást az emberek a *hivatástudat* alapján felhalmozott értékekkel is kompenzálhatják. Weber paradoxona az, hogy az ember *elhagyatottságát a termelői fölényel* kísérli meg helyrehozni, de elgondolkodtatta az is, hogy a nagysebességgel létrejövő ipari kapitalizmus a hagyományból sok mindent indokolatlanul forgatott fel. Utópiája a *modernség önrevíziója*, amely a dinamizmus belső, lelki feltételeit biztosíthatná. Ez alapján képzei el a *kapitalizmust, mint kultúrát*, de ez valójában nem tekinthető teljesen új gazdasági, társadalmi és politikai formációnak, hanem inkább egy *késői-rendi kultúra* az, ami illik erre folyamatra.

Ulrich Beck kockázatelméleti vizsgálódásait a lehetséges jövőforogatókönyvek modellezésével zárja. Ehhez kiindulópontja a következő gondolat a 20. század végének társadalmi változásairól: „A hetvenes években két történelmi fejlemény vetett véget ennek a korszaknak. Miközben a politikai és szociális állam kiépítésével belső határokba és ellentmondásokba ütközött s elveszítette utópikus lendületét, a kutatás, a technológia és a gazdaság kölcsönhatásai nyomán megrekedtek a társadalmi változás lehetőségei. *Az intézményi stabilitása és a változatlan illetékességek fennállása mellett a tevőleges alakítás hatalma így a politika területéről a szubpolitikára tevődött át.* A korabeli vitákban a „másik társadalom” létrejöttét már nem új törvények parlamenti vitáitól, hanem a mikroelektronika, a géntechnológia és az információs médiumok gyakorlati sikereitől várták.”⁷

Ezzel összefüggésben a politikai utópiákat felváltották a különféle találgatások. A technológia szinte szubpolitikává vált, és ezzel kapcsolatban három folyamat vált jellemzővé. Az elsőt egyfajta *visszatérésként* jellemzi Beck *az ipari társadalomhoz*. Ennek alapja, hogy a

hagyományos ipari társadalom tapasztalatai jelentik a példákat a 21. század számára. Ez az elv elhomályosítja a kockázati tényezők jelentőségét, s mintegy azokat a haladás szükséges velejárójaként veszi számba. Úgy vélik, hogy az új piaci formák keltette veszélyek a jövőben a technokratizmus segítségével legyőzhetők.⁸

Mindezzel együtt jár egy olyan következmény, amelyben a *politika mintegy önmagát fosztja meg a hatalmától*. Ennek alapja, hogy egyre bővül a kockázatoktól való nyilvános félelem tere, s ennek másik oldala, hogy megkezdődik egy olyan narratíva, amelyben a veszélyeket és a kockázati tényezőket a politika megkísérli a jelentőségükhöz képest alulkezelni. Ennek kapcsán fontos szerep jut úgy a gazdaság, mint a politika számára a járulékos következmények értékelésében. „Ezek, mint *járulékos következmények* a politika, s nem a gazdaság kompetenciájába tartoznak. Azaz: a gazdaság nem illetékes valamiben, amit ő vált ki, a politika viszont abban illetékes, ami felett nincs ellenőrzési lehetősége. Ameddig ez marad a helyzet, maradnak a járulékos következmények is.”⁹

A második folyamat Beck olvasatában a *műszaki-gazdasági fejlődés demokratizálása*. Ez a felismerés azt jelenti, hogy ahogy növekedés tapasztalható az ipari társadalom gazdaságában, ezzel párhuzamosan az „önrendelkezés lehetőségei *intézményesen megfelelőznek*.”¹⁰ Beck szerint ugyanis a műszaki-gazdasági újítások képviselői elveszítik demokratikus jogukat a beleszólás és az ellenőrzés felett. Megfontolandó lenne ezzel kapcsolatban – állítja Beck –, hogy a műszaki-gazdasági döntések képviselőit *be kell emelni a parlamenti felelősségvállalás rendszerébe*.

Mindennek jelentősége abban van, hogy a civil társadalomban lefolytatott nyilvános viták ne csak kövessék, hanem már megelőzzék a kutatási és beruházási döntéseket. A modernizáció valójában nagyfokú önállóságra és differenciálódásra épít, de ugyanakkor a szerteágazó részproblémákat politikai értelemben az *újraközpontosítás* segítségével kívánják megoldani. Ez viszont azt feltételezi, mintha a modern társadalmat egyetlen központból irányítanák. Ez minden esetben csorbítja a parlamentarizmus és a demokrácia intézményes működését.

Beck konklúziójának harmadik eleme a *differenciális politika*. Ennek alapja az a kíváncsi, hogy a modern politika – a demokratikus hagyományok alapján – centrum nélkül kell, hogy működjön. Ez a *középnélküliség* csak úgy lehetséges, ha a politika képes az önkorlátozó magatartásra, hiszen „...minden, a politikai központosításra vonatkozó elképzelés fordított arányban áll az adott társadalom demokratizáltságának fokával. Ennek felismerése azért fontos, mert a központosított államhatalom fikciójának kényszere teremti meg azokat a várakozásokat, amelyekhez képest a politikai kapcsolatok valósága gyengeségnek és kudarcnak tűnik fel, amelyet csak az „erős kéz” politikája szüntethet meg – jóllehet éppen az ellentétéről van szó: az általánossá vált civil ellenálló képesség jeléről, a tevékeny együttműködésről és szembeszegülésről.”¹¹ Mindennek ellentételezésként Beck üdvösnek tartaná a *szubpolitika befolyási lehetőségeinek*

kiépítését jogi garanciákkal. Mindehhez persze fontos kellékek a független bíróság és egy erős médianyilvánosság. A műszaki és tudományos modernizáció jelenkori eredményeit kétségkívül gazdagítaná az a lehetőség, ha alternatív és intézményes módon válna lehetségessé az egyes tudományágakban az *ellenkutatások rendszere*. Mindennek természetesen számtalan pozitív hatása lehetne, és legfőképpen a költségek csökkentésével járhatna.

Beck jövőforgatókönyveinek lényeges mondanivalója az, hogy a modern társadalmakban – értve ez alatt a szub- és szupranacionális rendszereket egyaránt – a politika legfőbb feladata a *megőrző, kiegyenlítő, diszkurzív és szimbolikus funkciók* arányos gyakorlása. Ugyanakkor lehetőséget kell biztosítani az egyes szubpolitikák kritikáinak és újításainak is, hiszen így lenne elkerülhető az, hogy a politika ne válhasson olyan centrummá, amely egyedül határozza meg az értékek szupremáciáját

Jelen korunkban a kockázati vonatkozások a globalizáció térnyerésével párhuzamosan váltak jelentőssé. Ulrich Beck 1986-ban megjelent szociológiaelméleti könyve állította először középpontba a kockázati társadalom és a rizikótársadalom vizsgálatát. Beck kiindulópontja a nyugati (euro-atlanti) világ individualizációja. Ennek lényege, hogy megszűnőben vannak a korábban használt társadalmi réteg- és csoport-fogalmak, korunk tömegtársadalmá már teljesen más dimenziók alapján rétegződik, szerveződik. Ez azt jelenti, hogy már feloldódtak a hagyományos társadalmi modellek, tehát nem beszélünk munkásról, földművesről, hagyományos értelemben vett értelmiségiről, illetve arisztokratáról. A napjainkat új hatalmi eszközökkel eluraló kommunikációs- és médiatársadalom új típusú csoportokat teremtett meg. Ez két alapvető réteget jelent: a fogyasztói versenyben győztes és a hatalmat deklaráltan gyakorló siker-társadalmat; és a sikerre vágyó, illetve az előbbi csoportba bekerülni óhajtó széles tömegek különféle rétegeit. A két csoport közötti arány 10/90.

A kockázati társadalom dimenziói a második világháború után a nyugat-európai államokban elsősorban az individualizáción alapuló, jóléti-szociális állam kiépülésével gazdagodtak. Kieleződtek a versenyviszonyok, uralkodóvá vált a nagyvárosi életforma, középponti jelentőségű a munkaerőpiac közegében folytatott küzdelem, és jelentős mértékben csökken a főállású munkaidőben foglalkoztatottak számaránya. Összességében a hagyományos társadalmi kötelékek képlékennyé válnak, feloldódnak vagy végleg megszakadnak. Mindezzel párhuzamosan új formák válnak uralkodóvá. A legfőbb változás talán abban jelenik meg, hogy egyre inkább lép elő dominánssá a külső – materiális vonatkozásokat preferáló – ember, és egyre jobban eljelentéktelenedik a környezet és az ember kapcsolatának lelki, morális, azaz a belső értékek fontosságát hangsúlyozó önérdék-követése.

Ezt a folyamatot elősegítik a globális kultúráinkat egyre inkább jellemző változások. Ezek közül – a kockázatok szempontjából – fontos például az alternatív kultúrák vállalása, az újfajta

közösségek kialakulása, a család és a házasság új, jogi és társadalmi dimenzióinak térnyerése, illetve a homogenizálódott egyenlőtlenségi viszonyok relevanciái. Fontos változás az individualizáció vonatkozásában a konkurencia minden átható jelensége. Kapitány Balázs szerint „Összességében az élethelyzetek állandósuló egyenlőtlenségi viszonyok mellett homogenizálódnak, a foglalkoztatottak egységes társadalmá jöhet létre, a mindenkire egységesen vonatkozó kockázataival (például környezeti problémák, munkanélküliség), az életmódok folyamatos individualizálódása és pluralizálódása mellett. Az egyén és a társadalom között újfajta közvetlen kapcsolat jön létre, az eddigi áttételek (csoportok, intézmények stb.) elveszítik jelentőségüket. Az a tény is, hogy a konkurencia jelensége az élet területén egyre általánosabbá vált, hozzájárul az összetartozása érzését nyújtó nagy csoportok feloldódásához. Az egyének elszigetelődése, amely az egyén és a társadalom közötti rend jellegű társadalmi csoportok kihalásának következménye, paradox módon kollektív folyamat. A problémák, kérdések és kockázatok emberek tömegére közvetlenül vonatkozó jelenségek, amelyekkel azonban az egyes személy egyedül, elszigetelten szembesül. A munkanélküli csupán az újságból értesül, hogy rajta kívül még több millió munkanélküli él az országban.”¹²

Mindennek nyomán a kockázati tényezők a globalizáció korában maguk is globalizálódtak. Tulajdonképpen a korábbi világ közgondolkodását jellemző helyi- regionális életformát az ipari fejlődés, az imperialista világkereskedelem tette globálissá. A korunkban jelenlévő globális kockázatok (például genetikai problémák következményei, ökológiai károk, kémiai és radioaktív szennyezések stb.) jelentősen befolyásolják a társadalmak fejlődését, és mindemellett rengetek negatív mellékhatást is generálnak.

Kockázatok globalizálódása felveti az új típusú felelősség kérdését. Nyilvánvaló az, hogy a kozmikus méretekben fenyegető kockázatok reális lehetősége sajátosan hat vissza az egyéni és társadalmi tudat értékítéleteire. Nem véletlen, hogy korunk egyik legprosperálóbb új tudomány együttese a kockázati tudományok létrejötte. Érdekes megvizsgálunk, hogy Beck 1986-os könyvének elemzései, kidolgozott hipotézis-modelljei milyen mértékben igazolódtak: „Fontos arra felhívni a figyelmet, hogy Becknél a *reflexszerű* (amelyet időnként reflexivitásnak mond) és a *reflexió* két különálló és egymással össze nem keverhető fogalom. Míg az előbbi az, ami elkerülhetetlenül bekövetkezik (például a modern ipari társadalomnak Beck szerint elkerülhetetlen következményei a mindenkire vonatkozó kockázatok), addig az utóbbi ennek a folyamatnak a tudatosulását – például visszahatását a gondolkodásunkra - jelenti. Napjainkból visszatekintve megállapítható, hogy az 1986-os kötetben több előrejelzés tévesnek bizonyult. (Például: Az alkalmazottak között a nem bérből élők csoportja egyre kisebb lesz. A szakszervezetek és foglalkozási szövetségek konkurenciája az egészségügyi és pszichoterápiás gondozásban. Stb.)

Maga az is, hogy a szerző ekkor még az individualizációs folyamat „motorjának” a munkaerőpiacon lezajló individualizációt tekinti, a kevesebb hangsúlyt helyez a családforrások, az értékek és a szabadidő kérdéseire, vitathatónak tűnik. Ugyanakkor az individualizáció jelensége, a horizontális társadalmi különbségek felértékelésének elméleti megalapozása nagy jelentőségűnek és megtermékenyítőnek bizonyult. Ulrich Beck-re jellemző a fogalmak meglehetősen „laza” kezelése, amely egyfelől megkönnyíti az egységesnek látszó szerkezet felvázolását, másfelől persze gyanakvást is kivált a pedáns fogalomhasználatra oly büszke német szakmai olvasókban.”¹³

Beck a '90-es éveken, illetve az ezredforduló után megjelent írásaiban pontosítja a globalizáció égisze alatt teret nyert rizikótársadalom működésének mechanizmusait. Ezek közül az egyik legfontosabb megállapítja az, hogy a globalizáció a fogyasztói társadalom tagjai számára teljesen új dimenzióba helyezte a politika fogalmát, azaz olyan területeken, ahol a korábbi időszakokban nem volt jellemző a politika jelenléte most új eszközökkel, új kommunikációval már a szűkebb magánélet tereire is kiterjed a politika fókusza.

Ezzel függ össze az is, hogy az elmúlt két évtizedben nagy mértékben megerősödött globális szabad piac hatalomvágya új eszközrendszer segítségével erodálja a nemzetállami keretek védekező mechanizmusait.

Beck érvényes megállapításait csak erősíti az elmúlt évtized legfontosabb világgazdasági változása: a '80-as években meglévő körülbelül háromszáz jelentős világvállalat az ezredfordulóra körülbelül 13-15 nagy multinacionális óriásvállalattá fuzionálódott. Ezek a hipervállalatok – ma alapvetően kötődnek nemzetekhez – óriási anyagi erejükkel fogva már nagyobb jelentőségűek mind egy-egy nemzetállam. Gazdasági, politikai és kommunikációs erejük alapja a tőzsdei alapú, nemzetek feletti spekuláció gazdálkodás térnyerése. Ezek működése a hagyományos nemzetállamok területén kiszélesíti az ott megszokott kockázati mezőket. Igaz, hogy a helyi lakosságnak munkát biztosítanak, de a feltételek kialakításában már jóval nagyobb a szerepük és a hatóerejük, mint az adott nemzetállamnak.

Ebben a folyamatban az egyes nemzetállamok harapófogóba kerülnek, ugyanis a globális nagytőke lobbijának segítségével olyan feltételrendszert épít ki, amelyben az ellenőrzött és ellenőrizetlen profit akadály nélkül jut ki az adott nemzetállam területéről. A kereslet kínálat lapján a globális vállalat mozgatja a munkahelyek teremtését, illetve a munkanélküliség arányát úgy, hogy közben a lehető legkevesebb mértékben járuljon hozzá (a költség/haszon-elv) a nemzetállam szociális és infrastrukturális feltételeihez.

A multik által irányított nemzetállami politika egyre jobban aláássa és hitelteleníti a képviselői demokrácia lehetőségeit. A nyugat-európai egykori jóléti államok óriási küzdelmeket folytatnak emiatt az egyre erősödő munkanélküliséggel és az egyre szűkülő adóbevételekkel. Beck

szerint: „Meggzúnt az a hatalmi egyensúly, amely a modernizmus első ipari társadalmi változatában megkötött hatalmi szerződésen alapult, és a kormány, parlament, a nyilvánosság és a törvénykezés háta mögött átkerült a gazdaság szereplőinek saját kezében.”¹⁴

Milyen lehetőségek adódnak a kormányzat számára, hogy sikeresen biztosítsák az egyensúlyt a nemzetállam területén a multik túlkapásaival szemben. Tulajdonképpen itt a kockázati tényezők csökkentése érdekében kell az államnak társadalmi együttműködést kezdeményeznie. Ennek két peremfeltétele van: egyrészt megfelelő mederben tartani a piac hatékonyságát a reális fogyasztói és társadalmi hasznosság érdekében, másrészt megakadályozni alkotmányos és versenypolitikai eszközökkel a piaci önérdékkövetés túlkapásait. Mindet természetesen felveti azt a kérdést, hogy milyen szempontok alakítják ki az aktuális piaci árakat. ” Azonban a piaci folyamat eredményeinek javítására tett összes próbálkozás, ugyan kisebb mértékben, de ugyanabba a problémába ütközött, mint a szocialista társadalom létrehozásáért folytatott kísérletek. A magántulajdon alapuló piaci árakon kívül nem létezik ésszerű mód annak meghatározására, hogy egy vállalkozás milyen értékes a társadalom jóléte szempontjából. Egy új környezetvédelmi szabályozás költségeinek és hasznának megállapításához alkalmazhatunk tetszőleges számokat, de azok csak találgatások eredményei. Csak az igaz piaci árak hordoznak információt a cselekvő ember szabadon választott értékrendjéről.”¹⁵

Ennek értelmében vetődik fel az a régi kérdés, hogy létezik e teljesen önszabályozó piac, illetve ha nem létezik, akkor meddig terjedhet az állami beavatkozás mértéke? Ennek a kérdésnek mára kialakult egy „cselekvés elmélete” aminek alapja, hogy egy idealizált vágy a beavatkozásoktól mentes piac, aminek alapfeltétele lenne az, hogy minden esetben a szereplő autonóm döntései érvényesek legyenek, ugyanakkor a piaci egyensúly ne mozduljon el egyetlen irányba se. Más elméletek szerint szükséges az, hogy a piaci egyensúly elmozduljon, éppen annak érdekében, hogy a kereslet-kínált nem álljon be egy statikus szintre, hanem folyamatos legyen a növekedés.

Az állam beavatkozó szerepe is felvet számtalan problémát, hiszen egyrészt kérdés a beavatkozás mértéke, ami nagyban befolyásolhatja az adott piaci viszonyok működését, másrészt mindennek súlyos költségei és egyéb más társadalmi vonatkozásai is vannak. Így fontos az okok és a piacvédelem összefüggéseinek elemzése. „A másik ok pedig az a tény, hogy a piaci erők érvényesülni fognak igaz, előre nem látott módon. Ha a beavatkozástól mentes piacon az alma kilója 1 dollár lenne, de a kormány 60 centben maximalizálja az árát, az emberek mégis inkább a piaci árat fogják majd megfizetni. Bár az azzal mennek a piacra, hogy csak 60 centet kell fizetniük, meglepődnek, amikor a 60 cent mellett 40 centnyi időt töltenek sorbanállással. Még a csupán a mások erőszakos cselekedeteivel szemben védelmet nyújtani kívánó *minimális állam* is hasonló nehézségekkel szembesül. A minimális államnak is adót kell szednie, meg kell állapítania annak

szintjét, el kell döntenie, hogy mekkora védelmet nyújt. Bármekkora mellett döntsön is, egyes emberek elégedetlenek lesznek azzal. Mivel egy alkotmányos köztársaságban a védelem mérték valahol az egyéni elvárások átlaga körül alakul, sokan lesznek azok, akik úgy érzik, hogy túl sok védelmet kapnak, és túl sokat fizetnek érte. Nem lehetetlen, hogy ezek az emberek egyszerűen megrándítják a vállukat és beletörődnek a helyzetbe, de ez nagyon valószínűtlen. Az emberek cselekszenek a nem kielégítő helyzetek javítása érdekében, és a saját megítélésük szerint túl sok adót fizető emberek éreznek is motivációt a cselekvése.”¹⁶

Mindezt az állampolgár érzésvilága felől vizsgálva ismét a kockázati tényező kérdésköréhez jutunk. Ezzel kapcsolatban mondtam Hayek, hogy „a legrosszabbak jutnak a hatalom csúcsára” , azaz az állami, köztisztviselői szolgálat nagymértékben gyűjti össze azokat az embereket, akik nem „szolgálni” akarnak, hanem a jómód megvalósítása mellett elsősorban uralmat akarnak gyakorolni mások felett. Elég csak csatlakozni valamelyik érdekcsoporthoz és máris érdemtelenül magas pozícióban találhatjuk magunkat.

További probléma a gazdaság és a társadalom kapcsolatában a kockázatok vonatkozásában az, hogy a tömegtársadalom tagjai nem láthatják át a piaci folyamatok belső összefüggésrendszerét. Mindezek alapján az állami beavatkozás fontos hatásokat gyakorol a társadalmi viselkedésre. Két lehetősége van az állampolgárnak a normális élet biztosításához: képesnek kell lennie arra, hogy szükségleteit a jövedelemforrásából csere útján fedezze, illetve ha ez nem működik, akkor valamilyen támogatói mechanizmust kell igényben vennie. A beavatkozó állam erkölcsi károkat okozhat, ugyanis csökkenti az állampolgároknak az egyéni és kollektív felelősség vállalás érvényét: „A piacgazdaságban legsikeresebb magatartásformák - takarékoság, kemény munka, felelősség, bizalom – jelenlétét fokozatosan aláássák azok a beavatkozások, amelyek révén az embereknek egyre kevésbé kell szembenézniük tetteik következményeivel. Egyre jellemzőbbé válik a rövid távú gondolkodás, a lustaság, a függőség és a gyanakvás. Ezek további társadalmi problémákhoz vezetnek, amelyek „korrigálására” további beavatkozásokat sürgetnek, melyek viszont tovább rombolják a szabad társadalom szempontjából legfontosabb értékeket.”¹⁷

Természetesen a piaci egyensúly optimális egyensúlya valójában elég képlékeny dolog, hiszen a versengő termelők, vállalkozók és a fogyasztók közötti értékmozgások gyakori változásai biztosítják a hatékonyságot. Ezt kívánja alátámasztani a Pareto elv is, amelynek lényege, hogy lehetőség szerint a piaci szereplők úgy járjanak jól, hogy közben ennek ellentételezéseként senki ne járjon rosszul. Természetesen ez az elv pusztán egy kísérlet a gazdaság és társadalom kapcsolatainak értékeléséhez.

A 2008 őszen az Egyesült Államokban létrejött gazdasági válság a kockázati társadalom új dimenzióira hívta fel a figyelmet. Egyrészt rögtön a viták keresztüztüzebe került az az intézkedés,

hogy az államok az adófizetők pénzéből támogassák meg a bajba jutott bankokat. Vezető közgazdászok figyelmeztettek arra, hogy valójában néhány nagyhatalmú tőzsdei szereplő pénzügyi hazárdjátékáról van szó. Ezért sokan nem támogatták az állami mentőcsomagot, köztük az USA-ban a Republikánus Párt, mert igényt tartottak arra, hogy először is az állami kockázatvállalás tényleges alapjait megvizsgálhassák „Vegyük észre, hogy a republikánus tiltakozás a mentőcsomag ellen egyebek között beveti az „osztályháború” terminológiáját: a Wall Street versus a Main Street „konfliktusát”. Miért kell kiségitenünk azokat ott a „Wall Streeten”, akik felelősek a válságért, a „Main Streeten” élő eladósodott emberek rovására? Nem világos esete-e ez annak, amit a közgazdaságtanban „morális kockázatnak” hívnak, amelyet így határozhatunk meg: az a kockázat, hogy az ember azért viselkedik immorálisan, mert a biztosítás, a törvény vagy más hatóság megvédi őt azoktól a károktól, amelyeket a viselkedése okozhat”? Mondjuk van tűzbiztosításom, és éppen ezért nem vagyok eléggé elővigyázatos (sőt. extrém esetben magam gyújtom fel teljesen biztosított, de amúgy csak veszteséget produkáló ingatlanomat) Ugyanez áll a nagybankokra: nem az történik-e, hogy az állam biztosítja őket a nagy veszteségek ellen, sőt, még meg is tarthatják az óriási profitokat? Ne csodálkozzunk azon, hogy Michael Moore egy nyilvános levelében az évszázad rablásának nevezte a mentőcsomagot.”¹⁸

Jegyzetek

¹ „Mihelyt szembe ötlük és bővül a veszély tartalma, az előnyök és különbségek egymásba olvadnak. A kockázatok előbb vagy utóbb fenyegetéseket is előidéznek, amelyek a hozzájuk kapcsolódó előnyöket ismét viszonylagossá teszik és eltüntetik, s éppen a veszélyek fokozódásával az érdekek sokfélesége mögött felcsillantják a kockázatok közösségét. Ennyiben az mindegy, milyen terjedelmű kockázati érintettség „ernyője” alatt, minden ellentét dacára közösség is kovácsolódik: az atomenergia, a mérgező hulladék vagy a nyilvánvaló természetrombolás veszélyeit megakadályozandó, különböző osztályok, pártok, szakmai és életkori csoportok tagjai civil kezdeményezéseket szerveznek. A kockázat-társadalom ebben az értelemben új érdekellentéteket, egyszersmind újfajta veszélyközösséget teremt, amelyek politikai hordereje persze még teljesen nyitott.” In: Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 25.o. Fordította: Berényi Gábor, Kerékgyártó Béla. (A továbbiakban Beck.)

² In.: Beck 71.o.

³ In.: Beck 78-79.o.

⁴ „Először is fokozódik a kockázatok *tudományossá válása*; s másodsor – egyik feltételezi a másikat – egyre nagyobb *üzlet* van bennük. Távolról sem igaz, hogy a civilizációs fejlődés veszélyeinek és kockázatainak bemutatása csakis kritika; *egyszersmind* – minden ózdkodás és szemfényvesztő elátkozás ellenére – a *gazdasági fellendülés elsőrendű tényezője*. A megfelelő gazdasági ágazatok és területek fejlődésében ez éppúgy megnyilvánul, mint abban, hogy egyre nagyobb állami kiadásokat fordítanak környezetvédelemre, a civilizációs betegségek leküzdésére. Az ipari rendszer *hasznot húz* az általa létrehozott visszasságokból, még hozzá nem is keveset.” In.: Beck 83.o.

⁵ In.: Beck 122.o.

⁶ „A jövőben az összes tudomány szerepe szempontjából központivá válik a felismerés, hogy intézményesen megerősített és biztosított erkölcsi-politikai támaszra van szükség ahhoz, hogy egyáltalán tisztességes kutatást lehessen végezni. Olyan kutatást, amelynek tudatosan el kell fogadnia és ki kell bírnia a politikai következmények terhét. Bizonyos módon aztán a tudományos munka tartalmi minősége és politikai

jelentősége valamikor egybe is vághat, ha ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a politikai érzékenységek miatti tabu zónák növekedésével egyenes arányban fokozódik az intézményesen lehetővé tett készség is, hogy ezeket a tabukat a megismerés őseredeti igényét érvényesítve könnyörtelenül és hozzáértően megtörjék, s így fényt derítsenek azokra az intézményesen rögzült, tudományosan közvetített elleplezési gyakorlatra és rituálékra, amelyek a civilizáció állapotával összefüggő kockázatokra vonatkoznak.” In.: Beck 125.o.

⁷ In.: Beck 407.o.

⁸ „Ebben kettős félreértés rejlik: nem veszik észre, hogy az ipari társadalom *félig* modern társadalom, s hogy a kategóriák, amelyekben gondolkodnak (a *hagyomány* modernizálása), s a helyzet, amelyben vagyunk – az *ipari társadalom* modernizálása – két különböző évszázadhoz tartoznak, amelyekben a világ korábban nem látott mértékben megváltozott. Másként kifejezve: azt tévesztik szem elől, hogy ott, ahol modernizációról, azaz újdonságok folyamatos jelentkezéséről van szó, a látszólag azonos, a maga folyamatosságában, valami teljesen mást jelenthet és teremthet. Ez elsősorban azoknak az ellentmondó következményeknek a kényszerei kapcsán mutatható ki, amelyekhez ez látszólag magától értetődő „folytatni az eddigieket” vezet.” In.: Beck 410 .o.

⁹ In.: Beck 413 .o.

¹⁰ In.: Beck 415.o.

¹¹ In.: Beck 423 .o.

¹² Kapitány Balázs: *A rizikótársadalom másfél évtizede*. In Szociológiai Szemle, 2002/1. 123.o. (a továbbiakban Kapitány)

¹³ In Kapitány 125.o.

¹⁴ Ulrich Beck: *Mi a globalizáció?* Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2005. 12.o. (Fordította: G. Klement Ildikó)

¹⁵ Gene Callahan: *Közgazdaságtan hús-vér embereknek*. Edge 2000 Kiadó, Budapest, 2007. 137.o. , Fordította: Várad István, A továbbiakban Callahan

¹⁶ In Callahan: 138.o.

¹⁷ In Callahan: 141.o.

¹⁸ Slavoj Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2009. 15.o. (Fordította: Bartha Eszter és Koltai Bence Mihály)

A szerző a Gazdaságetika.hu főszerkesztője, a Pannon Egyetem docense